

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historiolitteraria XVI (2016)

ISSN 2081-1853

DOI 10.24917/20811853.16.13

Tomasz Koper

Uniwersytet Warszawski

Cyganie polscy oraz Cyganie na polskich drogach. **Próba porównania trzech wydań książki Jerzego Ficowskiego**

Wstęp

Z taborem cygańskim Jerzy Ficowski zaczął podróżować w 1949 r. Do środowiska cygańskiego wprowadzili go Marian Bednarski oraz Edward Czarnecki¹. Jego leśne wędrówki po terenach wschodniej i północnej Polski trwały zaledwie kilka lat. Przyjaźń z Cyganami natomiast pozostała i rozwijała się przez następne dekady. Kultura cygańska stała się dla Ficowskiego źródłem wielu niespodziewanych odkryć, zauroczeń, ale też osobistych kłopotów. Była również niezapisanym, okazałym zbiorem literackich form (baśni, pieśni, wierszy, opowieści itd.), które powinnością literacką było ocalić od zapomnienia. W swojej książce: *Demony cudzego strachu* tak oto J. Ficowski opisuje swoje refleksje z odkrywania walorów kultury cygańskiej:

Okazało się bowiem, że jest do wypełnienia puste miejsce w księdze etnografii polskiej, że oto nadarza się sposobność, aby zapisać jej białe karty, że w połowie XX wieku, w środku Europy odsłaniają się przed moimi oczami tajemne zakamarki obyczajów, obrzędów, wierzeń i egzotycznej mowy, do których nie zajrzał nikt z moich rodaków przez pół tysiąclecia – odkąd smagli przybysze z Indii pojawili się na naszych ziemiach, odkąd cygański Ganges płynie przez Mazowsze! O ileż większa pokusa, silniejsza fascynacja i bardziej zniewalający dreszcz odkrywczy niż wszystkie emocje, jakich mogła dostarczyć pierwotna beletrystyczna zachcianka².

Owa poznawcza fascynacja oraz emocje z odkrywania kultury „obcej”, będącej wszak na wyciągnięcie ręki, wyznaczyły J. Ficowskiemu dalsze cele życiowe

¹ O czym sam J. Ficowski wspomina w swoich dwóch książkach cyganologicznych. Patrz: *Słowo wstępne* [w:] J. Ficowski, *Cyganie polscy. Szkice historyczno-obyczajowe*, Warszawa 1953, s. 7; rozdział: *Cygan honoris causa* [w:] J. Ficowski, *Demony cudzego strachu. Wspominki cygańskie*, Warszawa 1986, s. 35–51. W rozdziale tym Ficowski opisuje historię poznania obu przyjaciół oraz szczegóły dotyczące pierwszych kontaktów ze środowiskiem cygańskim. (Do społeczności cygańskiej obozującej pod Stargardem Szczecińskim J. Ficowski został wprowadzony przez S. Czarneckiego, który przedstawił go jako swojego bratanka).

² Tamże, s. 11.

i zawodowe. Chęć głębszego poznania kultury cygańskiej stała się z czasem również motywem do nauki języka cygańskiego (*romani čhib*):

Nauczyłem się języka w przekonaniu, że bez tej umiejętności nie dobrnę „do jądra gęstwiny”, pozostanę obok jak moi poprzednicy. Byłem na tropie prawdy, nie chciałem nic z niej uronić³.

Wspólne taborowe doświadczenia J. Ficowski zapisywał w formie notatek. Były to m.in. obserwacje obrzędów i obyczajów cygańskich, zasłyszane opowieści oraz historie opowiadane przez starszych Romów. Zbiór tych zapisków wraz z materiałami archiwalnymi oraz z publikacjami współczesnymi znalazły miejsce w pierwszej powojennej monografii poświęconej ludności cygańskiej w Polsce:

Zebrane materiały posegregowałem – zarówno te z leśnych wędrowek, jak i te ze starych archiwalnych manuskryptów – i opatrzywszy skromnym komentarzem złożyłem z nich swoją pierwszą napisaną książkę *Cyganie polscy*. Nie było w niej wprawdzie fikcji literackiej, ale tu i ówdzie da się zauważyć inna, z innych konieczności wynikła, będąca daniną składaną ówczesnym rygorom i obowiązującym recepturom. Był pamiętny 1953 rok⁴.

Próba wydania publikacji o ludności przejawiającej aspołeczny tryb życia, nieposiadającej dokumentów tożsamości, o niskim statusie edukacyjno-oświatowym, żyjącej na marginesie życia społecznego i obywatelskiego, w warunkach ówczesnej poprawności politycznej, było zabiegiem stosunkowo ryzykownym dla J. Ficowskiego. Powstała książka o rzetelnych podwalinach teoretycznych popartych obserwacją uczestniczącą jej autora. Praca ta, choć posiada liczne elementy składające się na pracę naukową, w rzeczywistości nią nie jest. O czym sam autor nadmienia we wstępie:

Książka ta, do której przez lata składałem swe spostrzeżenia poczynione we wspólnych wędrowkach z Cyganami, w licznych spotkaniach z moimi cygańskimi przyjaciółmi, nie jest pracą naukową, nie pisał jej bowiem specjalista, lecz literat od dawna zbierający siły do pisania powieści o Cyganach⁵.

J. Ficowski z pewnością czuł się literatem, prace cyganologiczne były ważnym dodatkiem w jego twórczej pracy literackiej. W związku z czym, na zarzut potencjalnego niebezpieczeństwa dotyczącego pojawienia się fikcji w miejsce obiektywnych relacji autor odpowiada tymi słowami:

Jakże mógłbym przeplatać moje trofea fikcją literacką, autentyczne obserwacje – beletrystyką!⁶.

Przyjrzyjmy się zatem nico bliżej wszystkim trzem wydaniom książki J. Ficowskiego. W artykule tym nie będę charakteryzował dokonania pisarza jako cyganologa, nie próbuje również omawiać problematyki związanej z poszczególnymi kwestiami

³ Tamże, s. 10.

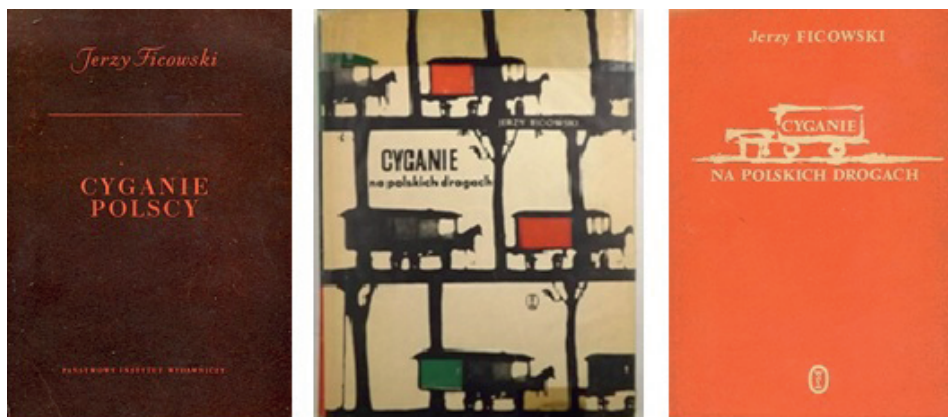
⁴ Tamże, s. 12.

⁵ J. Ficowski, *Słowo wstępne*, [w:] tegoż, *Cyganie polscy...*, s. 8.

⁶ J. Ficowski, *Demony cudzego...*, s. 12.

cyganologicznymi⁷. Podejmę próbę porównania trzech wydań książek autorstwa J. Ficowskiego⁸. Głównym celem komparatystycznym są różnice zachodzące w warstwie tekstowej w poszczególnych rozdziałach książek we wszystkich trzech wydaniach. Pewnego rodzaju zamysłem badawczym, wyrosłym z refleksji osobistej, jest próba odpowiedzenia na następujące pytanie badawcze: Jakie treści w wydaniu II zostały dopisane (rozszerzone), czy też poprawione względem wydania I? oraz analogicznie, jakie treści zostały uzupełnione czy poprawione w wydaniu III względem wydania II? Pytając najogólniej, czym różnią się wobec siebie wszystkie trzy wydania książki J. Ficowskiego?

Trzy wydania książki J. Ficowskiego

Informacje wstępne

Wydanie pierwsze (okładka na zdjęciu po lewej stronie) nosi pełny tytuł: *Cyganie polscy. Szkice historyczno-obyczajowe*. Zostało wydane przez (Państwowy Instytut Wydawniczy) w 1953 r. w nakładzie 5000 + 178 arkuszy wydawniczych, liczy 263 strony i zawiera 18 rozdziałów (wraz z ostatnim rozdziałem: „Literatura”, wyszczególnionym w spisie treści książki). Książkę tę autor zadedykował Jerzemu Kornackiemu i Julianowi Tuwimowi. Monografia jest ilustrowana licznymi zdjęciami i reprodukcjami prac znanych twórców XIX i XX w., m.in.: Apoloniusza Kędzierskiego, Franciszka Kostrzewskiego, Wojciecha Gersona, Michała Pocięchy, Antoniego Kozakiewicza i in.

Wydanie drugie (na zdjęciu w środku) nosi tytuł: *Cyganie na polskich drogach*. Zostało wydane w 1965 roku (12 lat po ukazaniu się pierwszego wydania). Znaczna

⁷ Zob. P. Borek, *Jerzego Ficowskiego badania nad tożsamością etniczną Romów w Polsce*, [w:] *Romowie w Polsce i w Europie. Od dyskryminacji do tolerancji*, red. A. Bartosz, P. Borek, B. Gryszkiewicz, Wydawnictwo Edukacyjne, Kraków 2005.

⁸ Najnowsze wydanie książki J. Ficowskiego (z 2013 r.) nie zostało włączone w zakres powyższej analizy ze względu na jej niewielką przydatność merytoryczną. Zob. J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, Wydawnictwo Nisza, Warszawa 2013.

część książki została ponownie zredagowana. Dają się zauważyć liczne rozszerzenia tematyczne oraz poprawki wniesione przez autora. Książka zawiera 27 rozdziałów, liczy 389 stron (wraz ze spisem ilustracji na końcu). Ogół wniesionych zmian sprawił, że książka zyskała pełniejsze „oblicze”. A zmiana tytułu miała w zamierzeniu, sugerować potencjalnemu odbiorcy nową, czy też odnowioną, jakość czytelniczą. Książkę wydało Wydawnictwo Literackie w Krakowie w nakładzie 8000 + 257 arkuszy wydawniczych.

Wydanie trzecie (na zdjęciu po prawej) nosi taki sam tytuł jak wydanie poprzednie: *Cyganie na polskich drogach*. Ukazało się w 1985 roku (20 lat po premierze wydania drugiego). Zawiera 26 rozdziałów, 426 strony (włączając w to ostatni rozdział poświęcony literaturze przedmiotu). Wydawcą jest Wydawnictwo Literackie, Kraków – Wrocław w nakładzie 30 000 +283 arkuszy wydawniczych. Wydanie to, podobnie jak poprzednie, jest poprawione i rozszerzone. Istotną zmianą jest brak zdjęć, rysunków oraz innych przedrukowanych (zeskanowanych) materiałów, które są w wydaniu drugim (m.in.: pieczęcie królów cygańskich, przywileje królewskie, mapa obozu cygańskiego w getcie łódzkim). Przepuszczalnie pozostawienie samego tekstu było zabiegiem celowym. Późniejsze wydania książki w formacie albumowym (w językach: polskim i angielskim) w 1989 roku: *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje* – zawiera ponad 200 ilustracji, w tym też zdjęcia kolorowe⁹.

Analiza porównawcza treści trzech wydań książki J. Ficowskiego

W wyniku analizy porównawczej treści wszystkich trzech wydań książki J. Ficowskiego zebrano poszczególne dane, które można zaszeregować do następujących kategorii:

- treści usunięte dotyczą poszczególnych akapitów, zdań i słów, które nie znalazły się w wydaniu późniejszym (nowszy). Dotyczy to zarówno wydania pierwszego, jak również wydania drugiego;
- zmiany o charakterze redakcyjnym i stylistycznym zachodzą w obrębie poszczególnych zdań. Zmiany te dotyczyły redakcji, zarówno dłuższych fragmentów wypowiedzi autora, jak również pojedynczych słów;
- treści dopisane (uzupełnione bądź rozszerzone), treści te zazwyczaj obejmują określony akapit lub akapity, które poszerzają daną kwestię o dodatkowe informacje.

Słowo wstępne do drugiego i trzeciego wydaniu jest niemal identyczne. Różnice zachodzą jedynie w stylistyce zdań (patrz tab. 1). Natomiast wstęp w wydaniu pierwszym jej odmiennej treści. We wszystkich wydaniach autor we wstępie informuje czytelnika o motywach napisania książki, o jej zakresie tematycznym, oraz o jej charakterze.

Treści usunięte

W pierwszym wydaniu książki są jedynie dwa fragmenty, które nie zostały umieszczone w wydaniach późniejszych. Znajdują się one w rozdziale: *Kotlarze na tronie*. Przedstawiam je poniżej w całości:

⁹ Patrz: J. Ficowski, *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Warszawa 1989; J. Ficowski, *The Gypsies In Poland. History and customs*, Yugoslavia 1989.

... a między nimi Antoni Ciecierski – nie kotlarz, lecz przedstawiciel polskich Cyganów nizinnych którzy z Kwiekami nic zupełnie nie mieli wspólnego. Charakterystyczne, że Ciecierski jako przedstawiciel najbogatszych warstw polskich Cyganów nizinnych, uczestniczył w wyborach urządzanych przez Kotlarzy, znienawidzonych przez Cyganów polskich. I chociaż nie zasiadł na tronie, to jednak po koronacji Janusza został przezeń mianowany „zastępcą prezydenta Cyganów”. Tu solidarność „bogaczy” cygańskich, pochodzących z różnych, antagonistycznych ugrupowań i klanów wyraźnie o sobie dała znać. (s. 69)

...W każdym razie znikł bez śladu, co niewątpliwie zbytnio nie zasmuciło uciskanych i wyzyskiwanych przezeń Cyganów. (s. 71)

W wydaniu trzecim brakuje również fragmentów opisujących przygotowywania do ślubu kościelnego i cywilnego pary cygańskiej nagrywanego przez Wytwórnę Filmów Dokumentalnych, oraz anegdota dotyczącej rozmowy Cyganki z księdzem (sytuacja znajomości odmawianego pacierza). Fragmenty te można znaleźć w wydaniu drugim książki J. Ficowskiego, w rozdziale *Zasłubiny*.

W 1963 r. ekipa filmowa z Wytwórni Filmów Dokumentalnych dokonywała zdjęć do filmu o Cyganach i jeździła wraz z taborem. Chcąc sfilmować wesele cygańskie, filmowcy zaproponowali parze Cyganów, obdarzonych licznym potomstwem, ślub cywilny i kościelny. Cyganie upewnieni o tym, że przyjęcie weselne będzie sfinansowane przez filmowców... (s. 253–254)

Nie wszystkie rozdziały znane z wydania pierwszego znalazły się w wydaniach następnych. J. Ficowski zrezygnował m. in. z rozdziałów *Na nowej drodze* oraz *Moje spotkania i przyjaźnie*. Rozdziały te w sferze treściowej stanowiły rodzaj agitacji polityczno-społecznej, które miały na celu ukazać pozytywne cechy programów rządowych na rzecz osiedlenia i produktywizacji mniejszości cygańskiej w latach 50. w Polsce.

...Pierwsze kroki na nowej drodze zostały zrobione. Akcja toczy się w dalszym ciągu nieprzerwanie i z każdym kwartałem, z każdym rokiem przynosić będzie widoczne rezultaty. Jej inicjator – rząd Polski Ludowej – dał słuszne i piękne wytyczne i zadania do realizacji¹⁰;

Wielu Cyganów weszło na nową drogę, osiągnęło dobrobyt, porzuciło dotychczasową ciemnotę ku własnemu zadowoleniu...¹¹

Opisywanie kultury cygańskiej należącej do społeczności stanowiącej anty – przykład postaw życiowych i obywatelskich dla ówczesnych władz rządzących był tematem drażliwym. Obawiano się treści nieprzychylnych, które będą manifestowały i nawoływały do tradycyjnych wartości koczowniczych wśród tej społeczności. Wiele akapitów zostało jednak poświęconych pozytywnym wymiarom produktywizacji i tym samym, znacznej poprawy życia Cyganów na terenie Polski Rzeczypospolitej Ludowej¹². Zabieg ten – jak wiemy – okazał się na tyle skuteczny, że monografia ujrzała światło dzienne już 1953 roku.

¹⁰ J. Ficowski, *Cyganie polscy...*, s. 186.

¹¹ Tamże, s. 183.

¹² Przykładem ówczesnej działalności agitacyjnej był chociażby apel (we wrocławskim dzienniku „Słowo Polskie”) wystosowany przez Władysława Siwaka. W efekcie tego aspektu

Zmiany o charakterze redakcyjnym i stylistycznym

Stosunkowo najwięcej podobieństw w zakresie kompozycji treściowej wykazują wydania drugie i trzecie. Proces porównywania obu wydań był ułatwiony ze względu na podobny rozkład rozdziałów o tych samych tytułach. Różnica redakcyjna między nimi dotyczy braku rozdziału pt. *Spis ilustracji* w wydaniu trzecim, ponieważ wydanie to nie zawiera żadnych zdjęć ani ilustracji, w odróżnieniu od wydania drugiego. Niewielka różnica jest w zamieszczeniu rozdziału *Papusza* w wydaniu drugim. Jest to rozdział dwudziesty, a w wydaniu trzecim – szesnasty. Najwięcej zmian treściowych i redakcyjnych J. Ficowski dokonał w wydaniu drugim. Wiele rozdziałów zostało tematycznie poszerzonych, wskutek czego stały się obszerniejsze, a przez to spowodowały zmiany jakościowe wydania drugiego w stosunku do poprzedniego. Szereg zmian sprawiło, że niewiele pozostało cech wspólnych (podobieństw) w obu wydaniach. Jedynie tytuły dwóch rozdziałów: *Cyganologia w Polsce* i *Kotlarze na tronie* zostały niezmienione. Pozostałym rozdziałom nadano nowe tytuły, a ich treść znacząco rozszerzono. Ogół rozległych zmian sprawił, że analiza porównawcza wydania pierwszego z późniejszymi monografiami ograniczyła się jedynie do kwestii podstawowych.

W wydaniu trzecim rozdział z tytułowany *Skalania i przysięgi* (patrz: spis treści) na stronie 175 ma rozszerzony tytuł: *Skalania i przysięgi oraz zwierzchnictwo Wielkiej Głowy*. Nie wiadomo dlaczego pełny tytuł tego rozdziału nie widnieje w spisie treści książki. Być może jest to zwykłe niedopatrzenie redakcyjne. W rozdziale tym (gruntownie rozszerzonym tematycznie) autor używa określenia: „Śero Rom”, podczas gdy w wydaniu drugim jest nazwa: „Baro Śero”. Jest to przykład mało znaczącej zmiany tekstowej, nie burzącej zamysłu idei książki. Mimo to, wskazuje na detaliczny sposób podchodzenia J. Ficowskiego do redakcji własnych monografii.

Poniżej tabela 1 przedstawia porównanie fragmentów, w których występują zmiany stylistyczne poszczególnych treści w obu wydaniach książki *Cyganie na polskich drogach* z lat 1965 i 1985.

Tab. 1.

Tytuł rozdziału	(1965 r.) <i>Cyganie na polskich drogach</i> , wydanie II	(1985 r.) <i>Cyganie na polskich drogach</i> , wydanie III
Wstęp	„W ciągu ostatnich kilkunastu lat zdołałem pogłębić swoją znajomość obyczajów cygańskich [...]” (s. 6)	„W ciągu lat zdołałem pogłębić swoją znajomość obyczajów cygańskich [...]”. (s. 7)
	„Dopiero wiosną 1964 r. po napisaniu tej książki, rozpoczęły się istotniejsze, bardziej skoordynowane działania w tej dziedzinie”. (s. 7)	„Dopiero wiosną 1964 r. rozpoczęły się istotniejsze, bardziej skoordynowane działania w tej dziedzinie”. (s. 9)
	„Za wcześniej jeszcze na syntezę, na reasumowanie, na skrótowe nakreślenie przebiegu wydarzeń”. (s. 7)	„Nie zasłużyły one, jak sądzę, na reasumowanie – jest na to za wcześniej. Choćby skrótowe nakreślenie w książce tego skomplikowanego procesu wymagałoby i większego dystansu i autorskiej aprobaty zasad, które przyświecają produktywizacyjno-osiedleńcym poczynaniom”. (s. 9)

12 rodzin (ok. 40 osób) obozujących w pobliżu Nysy zgłosiło się do ówczesnych władz z prośbą o udzielenie im mieszkań na terenie Nowej Huty. Patrz: tamże, s. 190.

Tytuł rozdziału	(1965 r.) <i>Cyganie na polskich drogach</i> , wydanie II	(1985 r.) <i>Cyganie na polskich drogach</i> , wydanie III
Wstęp	„Dlatego pomijam tu czasy najnowsze, przemiany zachodzące wśród naszych Cyganów dzisiaj. To temat zasługujący na osobne, obszernie studium”. (s. 7)	„Dlatego pomijam tu czasy najnowsze, przemiany zachodzące wśród naszych Cyganów dzisiaj i środki zmierzające do realizacji tych przemian. Jest to temat dla innego, kompetentnego pióra, zasługujący na osobne studium”. (s. 9)
Skazani na banicję (rozd. 3)	„[...] znajdujemy obelżywe, a całkowicie zmyślane informacje o przejawach cygańskiej wiary”. (s. 21)	„[...] zawarte są całkowicie zmyślane informacje o przejawach cygańskiej wiary”. (s. 23)
Królestwo cygańskie w dawnej Polsce (rozd. 4)	„Byli to – początkowo jeszcze za Jana Kazimierza, a może i za Władysława IV – Cyganie, a później – już za Augusta II – wyłącznie przedsiębiorczy polscy szlachetkowie”. (s. 31)	„Byli to – początkowo jeszcze za Jana Kazimierza – Cyganie, ale już począwszy od drugiej nominacji na starszeństwo nad Cyganami, wydanej przez tegoż króla – wyłącznie przedstawiciele polskiej szlachty”. (s. 33)
	„Dopiero po półwiecznej przerwie, już za Augusta II, kancelaria królewska powraca do spraw cygańskich. Król ten wydaje kolejno aż sześć przywilejów, w każdym z nich starszeństwo nad Cyganami w Polsce powierzając nie Cyganowi, ale zabiegającemu o to popłatne stanowisko szlachcicowi. Odtąd już władcy narzucani Cyganom nie mają z nimi nic wspólnego, stają się tylko wyzyskującymi ich urzędnikami królewskimi. Wszyscy zgłaszają się ochotniczo, zabiegają u władz o mianowanie, zwabieni czekającymi ich królewskimi dochodami i „pożytkami”. (s. 34).	„Nie wiadomo kiedy „Towarzysz Chorągwi” Jan Nawrotyński zakończył swoje cygańskie panowanie. Dopiero po 32 latach od chwili zatwierdzenia go na tym urzędzie, już za Augusta II, odnajdujemy w archiwaliach oznaki powrotu Kancelarii Królewskiej do sprawy zwierzchnictwa nad Cyganami. Król ten wydaje kolejno aż sześć przywilejów, w każdym z nich powierzając tę osobliwą władzę ubiegającemu się o nią szlachcicowi. Każdy z nich zgłasza się ochotniczo, zabiega u władz o mianowicie zwabiony zapewne czekającymi go dochodami i „pożytkami”. (s. 39–40).
	„Czy rządził Cyganami dłużej, czy także ustąpił wkrótce jakiemuś następcy – nie udało się nam stwierdzić [...]”. (s. 41)	„August II, który za swojego panowania mianował cały zastęp cygańskich królów, miał jeszcze za czasów ostatniego z nich, Bogusławskiego, panować zaledwie dwa lata [...]”. (s. 48)
Inwazja Kełderaszów (rozd. 6)	„[...] patron klanu Čandžironi [...]”. (s. 76)	„[...] patron rodu Čandžironi [...]”. (s. 86)
	„[...] patrona tego klanu [...]”. (s. 76)	„[...] patrona tego rodu [...]”. (s. 86)
Skalania i przysięgi oraz zwierzchnictwo wielkiej głowy (rozd. 13)	„Przysięgi składane w szczególnie ważnych sprawach, czy dotyczące wybitniejszych Cyganów [...]”. (s. 169)	„Przysięgi cygańskie, rodzaj «sądów bożych», składane w szczególnie ważnych sprawach, czy dotyczące wybitniejszych jednostek [...]”. (s. 187)
Zajęcia i profesje (rozd. 14)	„Stopniowo popularność zyskuje sobie jako piosenkarz młody Cygan [...]”. (s. 176)	„Pod koniec lat sześćdziesiątych uzyskał popularność jako piosenkarz młody Cygan [...]”. (s. 201)

Tytuł rozdziału	(1965 r.) <i>Cyganie na polskich drogach</i> , wydanie II	(1985 r.) <i>Cyganie na polskich drogach</i> , wydanie III
Śmierć i żałoba (rozd. 21)	„Obyczaje pogrzebowe i żałobne obrządki zanikły wśród polskich Cyganów nizinnych i wyżynnych prawie zupełnie, a raczej uległy „spolszczeniu”, zatraciły swoje specyficzne cygańskie cechy”. (s. 261)	„Obyczaje pogrzebowe i żałobne obrządki, kultywowane we wszystkich cygańskich ugrupowaniach w Polsce, w najpełniejszej – jak się zdaje – postaci, w największej mnogości form zachowały się u Kełderaszów i Lowarów”. (s. 311)
Cyganologia w Polsce (rozd. 22)	„Przypuszczać by można, że Lelewel na emigracji pracował nad dziejami Cyganów w Polsce; nie znane są jednak żadne rezultaty tej pracy [...]”. (s. 299)	„Joachim Lelewel na emigracji nie porzucił swych zainteresowań Cyganami, wywodzących się zapewne zarówno z penetracji historyka, jak i wspomnień z dzieciństwa [...]”. (s. 322)

Treści opisane

W obu wydaniach (drugim i trzecim) widnieją rozszerzenia tekstu. Ich poszczególne egzemplifikacje zostały przedstawione w tabeli 2. Fragmenty rozszerzone (uzupełnione) są efektem zarówno naukowych poszukiwań (nowych źródeł i materiałów historycznych), jak również relacji i cygańskich opowieści zebranych w formie notatek przez samego autora. Uzupełniona została treść poszczególnych rozdziałów i przypisy dotyczące cytowanych źródeł.

Oto kilka przykładów z wydania trzeciego. Rozszerzona została treść przypisu dotyczącego tabel liczbowych dr. Jana Sehna. Uzupełniająca informacja dotyczy posiadacza i miejsca przetrzymywania owych dokumentów (s. 149). Dodana została informacja z książki dr. Czesława Bańkowskiego pt. *Ziołolecznictwo u Cyganów*. Informacje na temat jagód berberysu, pokrzywy, owoców pigwy, korzenia żywokostu itd. (s. 172–174). Dodane zostało także źródło w formie przypisu dotyczące Cyganów niemieckich. Autor: C. Goehring, *Polen unter...* (s. 153). Uzupełniono dwa źródła: *Autobiografia Rudolfa Hoessa*: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, oraz R. Hoess, *Wspomnienia komendanta obozu oświęcimskiego...* (s. 143). W rozdziale *Wypisy cygańskie* pojawiły się dwa nowe teksty: fragment listu Joachima Lelewela do Paula Bataillarda, cyganologa francuskiego – *Listy emigracyjne J. Lelewela*, wyd. H. Więckowska, Kraków 1952, t. III (s. 362–364), oraz tekst J. Ficowskiego *Grzeszna miłość Gefreitera Soetebiera* zamieszczonego w „Przekroju” z 11 stycznia 1970, nr 1292 (Na podstawie dokumentów z Archiwum Akt Nowych w Warszawie (s. 371–376).

Wiele rozdziałów w obu wydaniach – drugim i trzecim – nie zostało rozszerzonych lub poprawionych, pozostały one bez zmian: *Cyganie w Królestwie Polskim*, *Skażani na zagładę*, *Zigeunerlager w getcie łódzkim*, *Papusza*, *Amulety*, *talizmany*, *znaki dobro wróżbne i feralne*, *Narodziny*, *dzieciństwo*, *Czarna magia cygańskich wróżek*, *Cyganologia w Polsce*.

Tab. 2.

Tytuł rozdziału	Fragmety dopisane w wyd. III
Skazani na banicję (rozd. 3)	„Inną przyczyną mogła też być obawa – nie bezpodstawa w czasach pławienia i palenia czarownic – przed wszelkiego autoramentu tropicielami szatana i jego służek, konieczność szybkiego znikania im z oczu...”. (s. 23–24)
Królestwo cygańskie w dawnej Polsce (rozd. 4)	„Powyższa informacja, choć z pewnością oparta na jakiś współczesnych źródłach, w sposób oczywisty fałszuje prawdę – i to dwojako. Po pierwsze, sprawia wrażenie, jakoby owe łupiestwa były wyłączną domeną Cyganów, podczas gdy – jak wiadomo – sprawcy rabunków wojennych, czy też ściślej – pobitewnych, rekrutowali się przeważnie z upośledzonych warstw rodzimiej społeczności, a także z jej marginesów. Fałsz drugi polega na tym, że informacja owa...”. (s. 36) „W tych szczególnych okolicznościach niełatwo było realizować obowiązki nałożone przywilejem na starszeństwo cygańskie i być może musiały one być całkiem zaniedbane...”. (s. 36)
Inwazja Kełderaszów (rozd. 6)	„Piszą nam z Krakowa – podaje prasa warszawska w 1863 r. – pod 26 września: Na Błoniu obozują od kilku dni dzicy synowie pust węgierskich – Cyganie. Nie są to jednak zwykli waleśający się po wsiach i miasteczkach włóczęgi, żyjący z żebraniń lub kradzieży, lecz wędrowni robotnicy kotlarskiego rzemiosła...”. (s. 79)
Kotlarze na tronie (rozd. 7)	„Po zakończeniu działań wojennych w Polsce Ludowej pojawił się jednak jego zastępca – konkurent Janusza do berła – Rudolf Kwiek, ogłaszając się «królem» Cyganów na zjeździe w Bydgoszczy w roku 1946. Zrzekł się następnie tego tytułu...”. (s. 103–107)
Cztery cygańskie szczepy (rozd. 11)	„Dość liczne grupki chaładytka Roma (rosyjskich Cyganów) przeniosły się w późniejszych latach do Polski...”. (s. 158)
Mieszkanie, ubiór, pożywienie (rozd. 12)	„Jak się zdaje, najlepiej go znają i szczególnie lubią Kełderasze i Lowari; nazywają ten grzyb gelva...”. (s. 170–171)
Zajęcia i profesje (rozd. 14)	„Randia, podobnie jak Michaj Burano, wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych...”. (s. 201–202)

Słownik polsko-cygański (romski)

Powyższy słownik znajduje się w końcowej części książki (w każdym wydaniu). W pierwszym z nich słowa polskie posiadają odpowiedniki słów cygańskich, które zostały zapisane w dwóch dialektach języka cygańskiego; w dialekcie grupy Cyganów nizinnych oraz Cyganów wyżynnych. W wydaniach późniejszych zakres dialektów został poszerzony o słowa należące do dialektu grupy Kełderaszów¹³.

Słowniczek niniejszy jest pierwszym zestawieniem trzech głównych dialektów Cyganów polskich; czwarty dialekt – Lovari – nie został tu uwzględniony, jako bardzo podobny do dialektu Kełderaszów¹⁴.

¹³ J. Ficowski wspomina o tym we wstępach swoich książek oraz w niewielkich wprowadzeniach do samego słownika w dwóch wydaniach książki, z 1965 i 1985 roku.

¹⁴ J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach...*, 1965, s. 356.

Głównym celem analizy porównawczej słownika polsko-cygańskiego był proces wyróżnienia nowych wyrazów, bądź związków wyrazowych, które zostały dodane przez autora w wydaniach późniejszych, a więc w wydaniu drugim (z 1965 roku) względem wydania pierwszego (1953 roku), oraz w wydaniu trzecim (z 1985 roku) względem dwóch wcześniejszych wydań książki. W efekcie przeprowadzonej analizy wyróżniono zbiór wyrazów niezamieszczonych oraz zbiór wyrazów uzupełnionych (dopisanych). Autor słownika podjął decyzję nieumieszczania dwunastu wyrazów w monografiach późniejszych (1965 i 1985 rok), a które to zawarte są w wydaniu pierwszym (1953 rok) (tab.3). Postanowił jednocześnie rozszerzyć liczbę słów w wydaniu drugim i pozostawić w niemalże nienaruszonym stanie słownik w wydaniu trzecim. Ciekawym wyjątkiem jest wyraz 'gałganek' (*pataavoro*); (został wyróżniony w tabeli 3). Wyraz ten figuruje wyłącznie w wydaniu drugim – w innych wydaniach nie został umieszczony. Prawdopodobnie, anachroniczność tego słowa przesądziła o niezamieszczeniu go w wydaniu późniejszym. Dziwi jednak fakt, że wyraz 'niedźwiednik' (*ryćaro*) został zachowany w tym samym wydaniu. Ponieważ, jak powszechnie wiadomo profesja ta już w latach 30. była w zaniku. Wydaje się zatem, że jest to zwykłe niedopatrzanie wydawcy lub też samego autora pracy o Cyganach w Polsce.

Tab. 3.

<i>Cyganie polscy</i> (1953 r.) Wydanie pierwsze	<i>Cyganie na polskich drogach</i> (1965 r.) Wydanie drugie	<i>Cyganie na polskich drogach</i> (1985 r.) Wydanie trzecie
Wyrazy niezamieszczone		
Są zawarte w tym wydaniu	kochanka, korzystać, korzyść, ruszać, stracić, szycie, świst, tyczka, usta, wspólny, zysk, żydówka	kochanka, korzystać, korzyść, ruszać, stracić, szycie, świst, tyczka, usta, wspólny, zysk, żydówka, gałganek
Wyrazy uzupełnione (dopisane)		
	albo, bać się, bitwa, biegać, bok, Boże Narodzenie, brwi, brudzić, butelka, cenny, chomąto, chorować, cielak, coś, cyna, cynk, czternaście, darmo, dług, dno, dokąd, dotąd, dzwon, fasola, garść, gasić, gałganek , gdzieś, gównno, gwizdać, inaczej, kaszlać, kichać, kichanie, kiedy, kij, kłócić się, kocioł, kość, ktoś, kwas, len, lepiej, łasica, łaskotać, łom, łój, łykać, majtki, malutki, małżeństwo, marchew, marznąć, mężatka, mgła, miasto, miedź, most, niedziela, nie ma, nie można, nietoperz, nowy, obiad, ogon, ogród, ojciec, owijać, palić się, papieros, piasek, piątek, piękność, pobiełać, podeszwa, poniedziałek, pończocha, Rosja, Rosjanin, samiec, skakać, skrytka, słup, smark, snop, sobota, surowy, syty, ściskać, świerzb, teść, trzydzieści, wachać, wdowiec, worek, wróżka, zabić, zaraz, zimno, złość, zmęczony	brak nowych

Zakończenie

Wszystkie trzy wydania książki J. Ficowskiego są bardzo starannie przygotowanymi monografiami o kulturze cygańskiej w Polsce. Gruntowna znajomość literatury przedmiotu, zwłaszcza publikacji polskich autorów z XVIII i XIX wieku, oraz niezliczona ilość własnych zapisków i notatek autora złożyły się na powstanie obszernych prac, które również dzisiaj są zaliczane do kanonu polskiej myśli cyganologicznej. Książka *Cyganie polscy. Szkice historyczno-obyczajowe* została napisana pod wpływem silnej pasji J. Ficowskiego „cygańską rzeczywistością, osobliwą krainą, która jest wszędzie i nigdzie zarazem, na marginesie społeczeństw, poza rubieżami historii”¹⁵. Z pewnością warto sięgnąć po tę monografię z wielu względów. Między innymi dlatego, że są w niej informacje, które nie zostały zamieszczone w wydaniach późniejszych. W wydaniu drugim *Cyganów na polskich drogach* dokonano największej liczby uzupełnień i poprawek. Przypuszczalnie to właśnie te elementy zmotywowały autora do opatrzenia książki nowym tytułem. Podział oraz plan poszczególnych rozdziałów tego wydania zdaje się być optymalnie przemyślany. Całości dopełniają rysunki i zdjęcia ukazujące Cyganów w różnych sytuacjach życiowych. Natomiast opatrzone tym samym tytułem wydanie trzecie uzupełnia cyganologiczną wiedzę o nowe wątki – nieznanne z wydania poprzedniego. Każde wydanie było redagowane przez J. Ficowskiego w innym czasie, a także w różnorodnych okolicznościach społecznych, ekonomicznych i politycznych, które miały wpływ na wiele elementów podczas prac redakcyjnych, w tym również na samego autora. Prace J. Ficowskiego, pomimo upływu czasu, stanowią obszerne źródło naukowych informacji. W nich to zawarta jest szczegółowa wiedza, mnogość relacji i dygresji o świecie cygańskim. Jest to również niewątpliwie pierwsza tak obszerna powojenna monografia, która pod wieloma względami pozostaje aktualna do dnia dzisiejszego.

Bibliografia

- Borek P., *Jerzego Ficowskiego badania nad tożsamością etniczną Romów w Polsce*, [w:] *Romowie w Polsce i w Europie. Od dyskryminacji do tolerancji*, red. A. Bartosz, P. Borek, B. Gryszkiewicz, Kraków 2005.
- Ficowski J., *Cyganie na polskich drogach*, Kraków 1965.
- Ficowski J., *Cyganie na polskich drogach*, Kraków 1985.
- Ficowski J., *Cyganie na polskich drogach*, Warszawa 2013.
- Ficowski J., *Cyganie polscy. Szkice historyczno-obyczajowe*, Warszawa 1953.
- Ficowski J., *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Warszawa 1989.
- Ficowski J., *Demony cudzego strachu. Wspominki cygańskie*, Warszawa 1986.
- Ficowski J., *The Gypsies In Poland. History and customs*, tłum. Eileen Healy, Yugoslavia 1989.

¹⁵ J. Ficowski, *Demony cudzego...*, s. 5.

“Cyganie polscy” and “Cyganie na Polskich drogach”. Comparing three editions of Jerzy Ficowski’s book

Abstract

The paper attempts at comparing three editions of Jerzy Ficowski’s book: “Cyganie polscy” and “Cyganie na Polskich drogach” (published in 1965 and 1985). The main focus of the analysis is differences in the content of all three editions. Three main areas of content changes were identified: content removed, editing and stylistic changes, and content added (supplemented). Polish-Roma dictionary found in each edition was also analyzed.

Słowa kluczowe: Cyganie, J. Ficowski, Cyganie na Polskich drogach, porównanie

Key words: Gypsies, J. Ficowski, Cyganie na Polskich drogach, comparison

Tomasz Koper

Uniwersytet Warszawski

tomaszkoper77@gmail.com